

ДИМИТРИЈЕ М. СТАНОЈЕВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ БАР-ИЛАН, ИЗРАЕЛ
dimitrije.stanojevic@live.biu.ac.ilУДК: 27-242-235-277=411.16
811.411.17(091)ПРИМЉЕНО: 17.10.2022.
ОДОБРЕНО: 21.11.2022.

ОД НАРЕЧЈА ЛУТАЈУЋИХ ПЛЕМЕНА ДО СВЕТског ЈЕЗИКА: ИСТОРИЈА АРАМЕЈског ЈЕЗИКА КРОЗ СВЕТО ПИСМО СТАРОГ ЗАВЕТА

Сажетак: Арамејски језик, неизоставни део блискоисточног наслеђа, представља богату језичку и културолошку ризницу како за палеологе, тако и за историчаре. За библијску науку овај језик је важан јер су делови Светог Писма Старог Завета записани управо арамејским језиком, и то: Јездра 4, 8 — 6, 18 и 7, 12–26; Данило 2, 4 — 7, 28, једна реченица у Књизи пророка Јеремије (Јер 10, 11); две речи у Књизи постања (Пост 31, 47), те због арамејских речи коришћених у Јеванђељима. Овај рад се бави историјским развојем арамејског језика као контекстом за изучавање поменутих светописамских делова: од самих почетака као наречја арамејских племена која су насељавала међуречје Тигра и Еуфрата, преко њиховог уједињења у градове и државе, све до крунисања арамејског језика за *lingua franca* — заједнички језик Персије. Оквири овог рада су махом историјски догађаји везани за подручје Плодног полумесеца, у периоду Светог Писма Старог Завета до појаве Александра Македонског.
► *Кључне речи:* арамејски језик, библијски језик, Стари Завет, Јездра, Данило, *lingua franca*, Тел-Халаф запис.

Арамејски језик припада скупу семитских језика, чији су се носиоци рађали, нестајали, али и истрајавали на Блиском истоку, и могу се поделити на источне и западне семитске језике. Западна породица се на основу места дели на северозападну, којој припадају језици попут арамејског, јеврејског, амонског, моавског, феничанског и угаритског, док се у јужнозападну породицу убрајају: арапски и етиопски језици. У источној семитској породици акадски језик је најзначајнији. Како се из године у годину проналазе нови извори за изучавање, чини се да се стабло семитских језика и даље разгранава, а научници се труде да допринесу разумевању ове појаве.¹

¹ В. Holger Gzella, "The Heritage of Imperial Aramaic in Eastern Aramaic", *Aramaic Studies* 6, № 1 (2008): 85–109.

Непрекидно, арамејски језик је нит која се упреда од времена пре његових писаних трагова до данас, мењајући народе, али баштинећи вековно језичко предање и наслеђе. С времена на време додавао је по коју нову нит, ради обележавања новог времена, обичаја и култура које и данас дотиче, богати и племени. У временском раздобљу настајања арамејских записа Светог Писма Старог Завета, ова нит је била златна, царска, јер је означавала *lingua franca* — *заједнички језик* целокупног Персијског царства. Дакле, ова непрекинута нит потиче још, како би рекао српски народ, од луталица или скиталица из долине Еуфрата, а та нит је досегла до царског двора, међу трговце и званичнике, и обичан народ, те наставила даље своју службу враћајући се опет скромним сточарима, луталицама, чија се деца и дан данас подижу и васпитавају слушајући језик пророка Данила, асирских дворјана и царева, али изнад свих, језик Господа Исуса Христа, са Којим арамејски језик постаје језиком неизразивих тајни.

Развој арамејског језика је занимљив, са прошлошћу од око три хиљаде година, која се тачно може одредити и пратити све до домова у сиријским селима, попут Маалуле, око којих се и дан-данас говори, па све до малопознатих насеобина у Курдистану,² у којима се заправо чувају више његових различитих наречја. Овај језик је неодвојив од великог броја арамејских племена која су насељавала слив реке Еуфрата, у плодном међуречју, засигурно од XI века пре Христа, али и раније, у не толико значајном броју. С временом, из плодног међуречја, проширили су се и у друге пределе Плодног полумесеца.

СВЕТОПИСАМСКА СВЕДОЧАНСТВА

Одредница *Арам*³ забележена је у Светом Писму Старог Завета, и то у Књизи постања, најпре када праотац Авраам шаље слугу да пронађе жену за Исака, у אַרָם נַחְרָיִם [*Арам Нахараим*] *средречје*⁴ (*међуречје*) *Арама* (Пост 24, 10), на јелинском језику Месопотација [*Месопотамиа*]. Авраам је заиста озбиљан у својој намери да управо из своје постојбине подигне Исаков нараштај, јер заклиње слугу и наглашава:

² Опширније о наречјима арамејског језика који се и данас говоре у пределима Курдистана, Турске, Ирака и Ирана, као и о народима који их говоре, попут Курда и Мандеја, те о верским заједницама, попут ирачких монофизита, в.: Georg Krotkoff, *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan* (New Haven: American Oriental Society, 1989), 6–9; Geoffrey Khan, *A Grammar of Neo-Aramaic: the dialect of the Jews of Arbel* (Leiden: Brill, 1999), 1–19; Robert Hoberman, *The Syntax and Semantics of Verb Morphology in Modern Aramaic: A Jewish Dialect of Iraqi Kurdistan* (New Haven: American Oriental Society, 1989), 3.

³ Липински је у свом проучавању из 2000. године покушао да оповргне *Арам* као изворну одредницу за народ, уз предлог да је реч сложеница и да означава множину за „дивљег бика“, тј. крдо дивљих бикова. Опширније о овој претпоставци в.: Edward Lipinski, *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion* (Leuven: Peeters, 2000), 53–54.

⁴ Средречје — на савременом арапском језику — *ал-џазира* значи *осјрво*.

כִּי אֶל-אַרְצֵי וְאֶל-מְלֻדְתָּי תֵּלְךָ

Heiо иди мојој земљи, мојим сродницима (Пост 24, 4).⁵

Узимајући у обзир ову Авраамову решеност, јасно је да су везе са пределима и племенима арамејским биле важне. Чињеница да су места била називана *Арам* још у Авраамово време⁶ сведочи о старини и распрострањености арамејских племена. Поред арамејских назива места, присуство људи са арамејским именима је додатно сведочило претходну истину. Тако, најстарији Авраамов слуга Елеазар (Пост 24, 2), Арамејац, родом из Дамаска (Пост 15, 2), који је управљао над целокупним његовим богатством (Пост 24, 2), у међуречју Арама, у Авраамовој земљи, одседа у граду Нахор, односно у пределу познатом као פְּדַן אֲרָם [*Падан Арам*] (Пост 28, 2–5). Ту, међу Авраамовим сродницима проналази Реваку, сестру Лаванову, кћер Ватуилову, а унуку Авраамовог брата Нахора.

Важно је запазити да је Ватуил назван Арамејцем из Падан-Арама, и то у једном од родослова⁷ Књиге постања (Пост 25, 20). Нешто даље, његов син Лаван је такође назван הָאֲרָמִי [*ха-арами*] *Арамејац* (Пост 31, 20). Дакле, потомство Авраамовог брата Нахора само по себи јесте једно арамејско племе, по сведочанству Светога Писма Старог Завета. Овим нам Свето Писмо даје мали, али значајан увид у живот племена у долини слива реке Еуфрат. Подроднији опис свакодневице у једном арамејском домаћинству дат је приликом просидбе кћерке Лавана Арамејца (Пост 28–31), када Исак шаље Јакова да нађе себи жену и подигне нови нараштај.

Јаков⁸ је, по мишљењу већине тумача,⁹ назван потомком *сѝрансѝвујућеѝ Арамејца* у књизи Поновљених закона (26, 5), и то приликом установљења празника приношења првих плодова нове жетве:

⁵ Наш превод.

⁶ На овом месту, због ширине и размере расправе о Авраамовом времену и патријарсима, нећемо улазити у разматрање тих питања.

⁷ „Толѣдот“ или нараштаји (родослови) названи су по устаљеном изразу из Књиге постања תּוֹלְדוֹת אֲרָם [ve-ele *tol'dot*] *И ово су нарашћаји*. Постоји једанаест образаца и сматрају се за важне делове грађе саме књиге. Више о овим обрасцима и њиховом богословском доприносу в. чланак нашег учитеља Ричарда Авербека: Richard E. Averbeck, “Factors in Reading the Patriarchal Narratives”, in *Giving the Sense*, eds. David M. Howard and Michael Grisanti (Grand Rapids: Kregel Publications, 2003), 115–137 и још: Matthew A. Thomas, *These are the Generations: Identity, Covenant, and the Toledot Formula* (Edinburgh: T&T Clark, 2011).

⁸ Често се целокупан изабрани народ назива Јаковом.

⁹ Док већина тумача овог стиха, посебно ранохришћанских, сматра да се стих односи на Јакова, као оца, јеврејски тумачи, попут Рашбама и Бекхор-Шора, сматрају да се он односи на Авраама. За опширније поређење раних тумачења овога стиха в.: Daniel A. Machiela, “Who is the Aramean in Deut 26:5 and what is he doing: Evidence of a Minority View from Qumran Cave 1 (1QapGen 19.8)”, *Revue de Qumran* 23, № 3 (2009): 395–403.

За новију расправу која поткрепљује став да се поменути стих односи на Јакова а не на Лавана, а која користи проповедничко расуђивање, в.: Adiel Cohen, “Is Laban the ‘Wandering Aramean’? — A Biblical Foundation for a Homiletic Identification”, *Beit Mikra: Journal for the Study of the Bible and Its World* (ה"שע"ת/ 2015): 238–252.

Мој оџац (је дио) сѣрансѣвујући Арамејац,¹⁰

Стари грчки превод Ватиканског кодекса ову фразу преноси следећим речима: Συριαν ἀπέβαλεν ὁ πατήρ μου [Сириан айевален о ѡаѣир му] Мој оџац је најустѣио Сирију. Глагол у кал ѡарѣицију אֲבָד [овег] можемо превести дословно: изѡдѡљен или пак луѡајући, док реч сѣрансѣвујући има многострано значење и представља некога ко иде туђином или живи у туђини и, следствено томе, обухвата све што та стварност доноси.

Много библиста је обратило посебну пажњу на ову јеврејску реч, али ћемо поменути само неколико. Џон ван Ситерс предлаже да се реч אַרְמֵי [арами] Арамејац не преводи као припадник народа — већ *номад*, а глагол אֲבָד [овег] ѡроѡадајући (*несѣајући*), слеђујући основном значењу корена, дакле, *ѡроѡадајући номад*.¹¹ Алан Милард пореди акадске и угаритске записе како би додатно објаснио овај тајанствени корен у јеврејском језику. Сходно томе, он запажа да је אֲבָד [овег] много више од *некоѡа ко луѡа*, те да овај глагол носи дубље значење, попут *некоѡа ко је ѡроѡан*, односно *избеѡице*.¹² С друге стране, Џералд Јансен указује на значење *ѡаговаѡи*, јер је, по његовом мишљењу, то најбољи превод пошто је смисао празника приношења плодова да подсети на време када је отац, тј. народ гладовао.¹³ Ђуро Даничић преводи као: *оџац мој дијаше сиромах Сирин*.¹⁴ Коначно, наш превод *сѣрансѣвујући*¹⁵ обухвата више значења, попут лутања и немања сталног пребивалишта, што подразумева страдање, пропадање и избеглиштво.

Поред светописамских, асирски списи Тиглатфалазара I (1114–1076. године пре Христа), први¹⁶ спомињу арамејски народ. Овај владар их је сусрео у

¹⁰ Наш превод.

¹¹ J. van Seters, *Abraham in History and Tradition* (New Haven: Yale University Press, 1975), 33.

¹² Опширније в.: Alan R. Millard, “A Wandering Aramean”, *Journal of Near Eastern Studies* 39, № 2 (1980): 153–155.

¹³ Опширније в.: J. Gerald Janzen, “The ‘Wandering Aramean’ Reconsidered”, *Vetus Testamentum* 44, Fasc. 3 (1994): 359–375.

¹⁴ Занимљиво је размислити како је Ђ. Даничић дошао до превода *сиромах*, али обим овог рада не дозвољава даљу лингвистичку дискусију.

¹⁵ Сматрамо да је странствовање важан богословски појам који повезује Стари Завет са Новим Заветом (Јевр 11, 8–10). Странствовање арамејских племена, које је накалемљено и у животодавну лозу Господњу, кроз изабранике народне, своје плодове доноси кроз векове. Странствујући је онај који Авраамовом, Исаковом и Јаковљевом вером иде у непознато, непознаница га вуче к пропасти, а богочежљивост даје наду на спасење. Странствовање је збиља покретно постојање, признање „да су странци и пролазници на земљи“ (Јевр 11, 13). Оно је битијно, спасоносно стање непрестаног ослањања на Бога у тражењу Отаѡбине (Јевр 11, 14), и то ослањање како вером, тако и покретима — делима.

¹⁶ Египатски папирус, листа месних имена Аменхотепа III, који помиње „једнога из Арама“, још из 1391–1353. године пре Христа, један је од ранијих извора. Међутим, папирус је оштећен баш на знаку испружене руке, која, ако је празна, означава глас за ајин, а уколико је пуна, означа-

својим походима на запад као многобројна племена управо дуж реке Еуфрата. У својим живописним описима са ратишта, око 1112. године пре Христа, сам владар сведочи:

У служби моме ѿсѿодару Ашуру ѿрикујѿо сам моје кочије и рајѿнике и кренуо сам у слајѿину¹⁷. Исѿред мојих снажних рајѿника, ишао сам ѿројѿив Арамејаца, нејријајѿеља боја Ашура, моја ѿсѿодара. У једном дану сам ојѿлачкао све огице земље Суху ѿа све до ѿрага Каркемиша. ... Њихови људи су ѿрешили ѿреко Еуфрајѿа, ... освојѿо сам шесѿи ѿихових ѿрагова.¹⁸

Ова ратна белешка указује да су Арамејци живели са обе стране Еуфрата, те да су у слатини изградили неколико заједница. У овој белешци се називају *ahlamti* (ак.), док се у каснијим списима од владавине Адад-Нирарија II (911–891) асирског па надаље називају *lu-e-a-ram* (ак.), *народ Биѿи-Арама*. Такође, видан је и помак од луталица ка ратницима, који се супротстављају асирској војсци. Поврх тога, учесталост сукоба се повећала на два пута годишње, посебно због решености Тиглатфалазара I да обезбеди трговачке путеве.¹⁹ Сходно томе, он указује на сталну и знатну опасност: *Прешао сам Еуфрајѿи два-десетѿи осам ѿуѿѿа, два ѿуѿѿа ѿогишње, док сам ѿонио Арамејце.*²⁰ Од ѿиховог првог спомена у асирским белешкама, арамејске заједнице *ничу као ѿечурке ѿосле кише*, како кажу наши стари. Оне напредују великом брзином, тако да се устројавају у мала али жилава царства, која ће пружати значајан отпор у областима почев од средречја Тигра и Еуфрата (Бит-Бахиан и Бит-Адини) до Дамаска у Сирији (Арам-Дамаск) и шире.²¹ Зато ће владавина Ашур-дел-кале

ва глас за мем. Такође, папирус смешта ово племе у северну Сирију, што је могуће сведочанство о арамејским племенима, али и о заједници сличнога имена — *Амуру*. Из ових разлога наши учитељи Лосон Јангр и Џејмс Хофмајер сматрају да папирус не сведочи о арамејским племенима. Опширнију расправу в. у: Lawson Younger, *A Political History of Arameans: From Their Origins to the End of Their Politics* (Leiden: Brill, 2015), 35–36.

¹⁷ Одлучујемо се да академску реч *mudbara*, пустиња, преведемо *слајѿина*. Слатине су мање плодна пространства и неретко се налазе уз реке (честе су у Банату у Србији у сливу реке Тамиш), а одликује их слано земљиште. Разумљиво је да су арамејска племена живела на оваквим подручјима, јер је најплоднија земља припадала Асирцима. Отуда и назив пустиња, или пуста, место где слабо шта напредује сем траве. Слично овоме, у јеврејском језику реч пустиња מִדְבָּר [*migdar*], често означава дивљину.

¹⁸ Albert Kirk Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions*, Vol. 1 (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972), 34.

¹⁹ Исцрпан опис односа Тиглатфалазара I према арамејском непријатељу дат је у: Lawson Younger, "Tiglath-Pileser I and the Initial Conflicts of the Assyrians with the Arameans", in *Wandering Arameans: Arameans Outside Syria, Textual and Archaeological Perspectives*, eds. Angelika Berlejung, Aren Maeir and Andreas Schuele, *Leipziger Altorientalistische Studien* 5 (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017), 196–228.

²⁰ Lawson Younger, "Tiglath-Pileser I and the Initial Conflicts of the Assyrians with the Arameans", 97.

²¹ Поред горенаведених арамејских заједница, познате су, како из Светога Писма, из асирских писаних споменика, тако и из ѿихових личних трагова, још и: Бит-Замани, Бит-Агуси (Бит-Гуш или Арпад), Бит-Габари (Самал или Јади, данашњи Зинђирли у Турској), Луаш (у близини данашњег Идлиба у Сирији), Емат, Сова, Маака, Гешур и др. Покрај ѿих, науци су позната и арамејска

(1073–1056. године пре Христа), сина Тиглатфалазара I, бити обележена трајном и не толико успешном борбом против Арамејаца.

Крајем XI и почетком X века пре Христа, време уједињеног царства Израиља, обележили су спорадични напади новонасталих арамејских царева. Тако, 2Сам 8, 3–10 прославља победу цара Давида (1010–970. године пре Христа) над Хададезером, арамејским царем Сове,²² који је прогнан назад до реке Еуфрата. С друге стране, Давид је надвладао и царство Арам-Дамаска и установио им порез. Касније, цар Соломон (970–930. године пре Христа) непрестано је осећао непријатељство од Арам-Дамаска, којим је владао Резон. Свето Писмо Старог Завета сведочи:

וַיְהִי שָׁטָן לְיִשְׂרָאֵל כָּל־יְמֵי שְׁלֹמֹה

*И дио је сатане Израелу свих дана Соломонових*²³ (1Цар 11, 25).

Након поделе царства на Израел и Јуду, саплитање од стране Арам-Дамаска је настављено. Често су и Израил и Јуда били под влашћу Арамејаца: 1Цар 15, 8–20; 20, 34; 2Цар 10, 32; 12, 17; 13, 7; 13, 22; а повремено, када су прилике дозвољавале, Израел је надјачао Арам-Дамаск: 1Цар 20, 34; 2Цар 13, 25.

Зайис из Тел-Халафа

Средина IX века пре Христа значајна је по најстаријем арамејском натпису до сада познатом науци. Овај натпис²⁴ је забележен на олтарском постољу пронађеном у граду Тел-Халаф, познатијем као Гозан. Управо је ово место, једно време, било престоница арамејског царства Бит-Бахиан.²⁵ Палеографи

племена која се никада до краја нису зауставила у једној области, него су наставила да се крећу. То су племена: Пукулу, Лак, Угуате, Аталу, Бит-Јабири, Бит-Дакури, Бит-Шадали и Бит-Амукани. Одредница *дий*, која се налази у неким месним именима, означава арамејску реч за кућу, дом, станиште. Опширније о различитим арамејским заједницама које су живеље на просторима данашње Сирије, Турске и Ирана в.: Helene Sader, “The Arameans of Syria: Some Considerations on Their Origin and Material Culture”, in *The Books of Kings*, eds. Baruch Halpern and André Lemaire, *Vetus Testamentum Supplement* 129 (Leiden: Brill, 2010), 273–300; Herbert Niehr, ed., “The Arameans in Ancient Syria”, *Handbook of Oriental Studies*, Section 1, *The Near and Middle East* 106 (Leiden: Brill, 2014); Lawson Younger, *A Political History of Arameans: From Their Origins to the End of Their Politics* (Leiden: Brill, 2015), 109–736.

²² Сова је арамејско царство које се у 1Сам 14, 47 помиње међу непријатељима цара Саула. Цар Хададезер је довео ово царство до врхунца моћи.

²³ Наш превод. Јеврејску реч *שָׁטָן* [*сатан*] *нейријател* преводимо *сатане*, онај који подмеће ногу, саплиће. Небојша Тумара опширније излаже могућности за превод овог корена. Једна од занимљивих предлога јесте „онај који се препречио“. В. Небојша Тумара, „Старојеврејски корен *שָׁטָן* — stn и питање старозаветног монотеизма“, *БОГ* 1–2 (2010): 35–49.

²⁴ Препис који је доста нејасан и загонетан, сачуван је у: KAI, 231.

²⁵ Бит-Бахиан (у преводу *жељена кућа*) помиње се у петом ратном походу Адад-Нирарија II из 894. године пре Христа. Такође, нешто касније, 881. године пре Христа, Ашур-насир-пал II сведочи да је примио дарове од владара Бит-Бахиана, који је носио име из хетитске династије. Опширније: ANET, 275.

који су први читали овај запис, попут Олбрајта, нису га до краја разумели.²⁶ Други су читали само препис ове реченице, који није био читак.²⁷ У разарању Берлина, у периоду између 1940. и 1944. године, овај споменик је уништен. Мимо тога, а на основу светлописа, Френк Крос је предложио да се поменути запис чита: *Ово је слика Бам(ра), коју њосијави Хаја*,²⁸ док Мирко Новак, као део свеобухватног истраживања Тел-Халафа из 2006–2012. године, чита натпис: *Заданџи куће Бахиан*²⁹, сматрајући да је владар Задант из куће Бахиан подигао овај олтар.³⁰

Арам-Дамаск: савезници и нејријатијелџи

Додатно, друга половина IX века пре Христа обележена је савезом малих месних царстава против снажног Асирског царства и његовог владара Салманасара III (858–824. године пре Христа). Битка се одиграла код Каркора 853. године пре Христа, а савез против Салманасара III чинили су Арам-Дамаск, Емат, Израил (Северно царство, предвођено царем Ахавом³¹) и још девет савезника. На исклесаном каменом стубу нађеном у близини Каркора, Салманасар III оставио је писани траг³² о појединостима битке, са његове тачке гледишта:

*Борио сам се са њима, врховним снајама које ми је њодарио Ашур, мој њосијодар, заједно са снажним оружјем које дожансџивено иде њреда мном. Оглучно сам их њобедио од њрада Каркора до њрада Гилзау. ... Пролио сам на њих разорну кишу. Расџоредио сам њихове лешеве и наџунио чисџину. ... Учинио сам да њихова крв џече удолинама. ... Заусџавио сам џок Оронџи реке њиховим лешевима...*³³

Опширније о хетитским владарима арамејских заједница широм Плодног полумесеца в.: David Ussishkin, "Was Bit-Adini a Neo-Hittite or Aramean State?", *Orientalia* 40, № 4 (1971): 431–437.

²⁶ W. F. Albright, "The Date of the Kapara Period at Gozan (Tell Halaf)", *Anatolian Studies* 6 (1956): 83.

²⁷ B. R. A. Bowman, "The Old Aramaic Alphabet at Tell Halaf the Date of the 'Altar' Inscription", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58 (1941) 359–367.

²⁸ Frank M. Cross, "Palaeography and the Date of the Tell Fahariyeh Bilingual Inscription", in *Leaves from an Epigrapher's Notebook* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2003), 53.

²⁹ Mirko Novák, "Texts of Tell Halaf", *Tell Halaf Ausgrabungsprojekt*, 3/22/2012, http://www.grabung-halaf.de/pdfs/ResearchCurrentResearchTexts_eng.pdf.

³⁰ Опширније о најновијим истраживањима са овог налазишта в.: <http://www.grabung-halaf.de/>.

³¹ Занимљиво је да Свето Писмо Старог Завета не помиње ову битку и овоземаљски успех цара Ахава. Супротно томе, наводе се приче о Ахавовим гресима, попут приче о Навутејевом винограду. Сила Ахавове војске од 10000 војника и 2000 кочија није била вредна помена, јер нема вечну вредност, док однос према сиротима и убогима има вечну вредност.

³² Исклесани камени стуб, познат као Курк-стуб, чува се у Британском музеју у Лондону. Настао је убрзо после битке и писан је у брзини, што је потврђено великим бројем грешака приликом писања.

³³ TCS, 265.

Иако се хвали победом, ипак не спомиње да је ишао у даља освајања или пак да је опљачкао велики плен³⁴ након ове битке. Темељно уверење да су арамејска племена заједно са Северним израиљским царством била достојан противник сведочи и чињеница да се Салманасар III вратио у исти поход неколико година касније, и то три пута, 849. године, 848. године и 845. године.³⁵ Неколико година после тога, 841. године пре Христа, Салманасар III коначно је установио своју власт и над Северним израиљским царством, што сведочи стуб³⁶ на коме је уклесано како цар Јеху, из куће Омријеве, приноси дарове.

Касније, Адад-Нирари III (810–783. године пре Христа), наредни асирски владар, наставља да ратује против Арамејаца, који су у Арам-Дамаску не само постојани него и утврђени у богатству. О богатству и раскоши арамејског двора у Дамаску сазнајемо са зидног натписа из тада престоног асирског града Кале:

Кренуо сам у њоход у њределе Дамаска. Зайворио сам сам јосјодара Дамаска у њејов царски двор. Чаробносиј моја јосјода Ашура, која ушџерује сџирах, учинила је да он њрирли моја сџојала, узимајући улоју моја слује. Тако сам у њејовом личном двору, њејовом царском двору, њримио 2300 џаланатија сребра, 20 џаланатија златија, 5000 џаланатија џвожђа, ланену одећу са разнобојним украсима, креветиј обложен слоновачом, џирон сав од слонове косџи, као и мнојобројне ушџваре које је џоседовао.³⁷

Даље, о распрострањености и утицају арамејских племена, градова-држава и царстава најбоље сведоче походи Тиглатфалазара III (744–727. године пре Христа), који им се жестоко супротставио. Како и сам потврђује у записима на плочама пронађеним у граду Кала, савладао је велико мноштво арамејских насеобина у околини Дамаска: *освојио сам 592 џрада у шеснаесџиј обласџи Дамаска.*³⁸ Иначе, иако је узурпирао престо,³⁹ овај владар је познат по преуређењу Новоасирског царства на мање области, чији су намесници одговарали лично њему.

Такође, значајан је за истраживање Светог Писма Старог Завета, јер је био разлог за стварање новог савеза између Северног израиљског царства и Арам-Дамаска. Наиме, у нади да се ослободе потчињености, Ресин, сиријски цар, и Фекај (737–732), израиљски цар, ујединили су се против Тиглатфалазара

³⁴ Салманасар III тврди да је запленио непријатељске кочије, али нема уобичајених описа разноврсних блага, која су се обилно узимала. За тачан опис в. последња два реда записа на Курк-стубу: TCS, 265.

³⁵ Опширније о походима Салманасара III против арамејских царстава и племена в.: Gershon Galil, "Shalmaneser III in the West", *Revue Biblique* 109, № 1 (2002): 40–56; M. Elat, "The Campaigns of Shalmaneser III against Aram and Israel", *Israel Exploration Journal* 25, № 1 (1975): 25–35.

³⁶ Овај стуб је познат као „Црни обелиск“ и чува се у Британском музеју у Лондону. Опширније в.: TCS, 269–270.

³⁷ ANET, 281–282.

³⁸ ANET, 283.

³⁹ Тиглатфалазар III не припада владарској лози, него је био један од моћних војних заповедника. По војном пучу долази на власт и узима владарско име Тиглатфалазар III. У Светом Писму Старог Завета назива се Пул.

III. Овај савез је познат као Сиро-Јефремов, по месним областима Сирије и Јефрема — најзначајнијег племена израиљског. Јудејски цар Ахаз одбио је да учествује у овом рату, те је 735. године пре Христа претрпео велике губитке (2Дн 28, 6),⁴⁰ али је на упозорење пророка Исаије (Ис 7, 6–9) веровао да ће избављење доћи. Управо је Господ подигао Тиглатфалазар III да одбрани⁴¹ Јудејско царство од Сиро-Јефремовог савеза (Ис 8, 1–10). Међутим, побуна већег броја месних царстава (2Дн 28, 16–21) између 734. и 731. године пре Христа захтевала је ново мешање Тиглатфалазара III, који их је све потчинио, како Арам-Дамаск, тако и савезнике из Израела, Тира, Арабије, Ашкелона и Газе.⁴²

И поред тога што арамејски градови-државе падају под утицај Новоасирског царства, или пак с времена на време одолевају његовим нападима, арамејски језик бележи сталан напредак и продор. Занимљив је извештај светописамских извора о опсади Јерусалима из 701. године пре Христа, када је војни заповедник асирског владара Сенахерима (704–681. године пре Христа), Равсак, био замољен да говори арамејским језиком, како га народ окупљен на зидовима града не би разумео (2Цар 18, 26 и Ис 36, 11). Дакле, сам цар и његови сарадници знали су арамејски језик, како на јудејском двору, тако и на асирском. С друге стране, обичан народ још увек није користио арамејски језик у свакодневици, што ће се у догледно време променити.

БАВИЛОНСКО ЦАРСТВО

Асирско царство је после смрти Асурбанипала⁴³ 627. године пре Христа знатно ослабило. У раздобљу од 626. до 609. године пре Христа немоћни владари су полако губили утицај у областима далеко од престонице, док су покушавали да се изборе са новом претњом која је навирала — савезом Мида, Скита и Вавилонца. Тако је град Кала пао већ 614. године пре Христа, а како је предвидео пророк Наум (Наум 2, 8), Ниниву је 612. године пре Христа задесила

⁴⁰ 2Цар 16, 5 сведочи о истом рату и опсади Јерусалима од стране Ресина и Фекаја, али и о њиховом неуспеху у овом покушају. Петар Дубовски темељно описује све разлике у светописамским извештајима о овом рату. В. Peter Dubovský, "Tiglath-pileser III's Campaigns in 734–732 B.C.: Historical Background of Isa 7; 2 Kgs 15–16 and 2 Chr 27–28", *Biblica* 87, № 2 (2006): 153–170. Посебно в. нап. 9 на стр. 156.

⁴¹ Иако је Јудејско царство одбрањено с војне тачке гледишта, Тиглатфалазар III је поставио лажне богове у Јерусалиму и захтевао дарове из ризнице Јерусалимског храма. Исаија ће затим пророковати о суду који ће снаћи Асирско царство (Ис 10, 5–11).

⁴² Опширније в.: В. Oded, "The Historical Background of the Syro-Ephraimite War Reconsidered", *CBQ* 34 (1972): 153–165.

⁴³ Асурбанипал је познати љубитељ књига. Његова библиотека у Ниниви је сачувала од заборава многа дела древног асирског наслеђа. Опширније в.: George Smith, *History of Assurbanipal, translated from the cuneiform inscriptions* (London: Williams and Norgate, 1871).

поплава, која је олакшала освајање града.⁴⁴ Завршни ударац Асирском царству, које је нашло савезника у Египту,⁴⁵ дао је 605. године пре Христа у бици код Каркемиша војни заповедник Навукодоносор, син вавилонског цара Набополасара (626–605. године пре Христа). На овај начин отворено је ново поглавље и у историји арамејског језика, чији ће се утицај и даље ширити.

Навукодоносор је убрзо након битке код Каркемиша, а по смрти очевој, постао владар Нововавилонског царства. Ратну и политичку способност показао је тиме што је све помесне владаре подредио себи, а међу њима и јудејског цара Јоакима. Такође, повратио је вршење насилних сеоба становништва, примењиваних још од Тиглатфалазара III, те је Јоаким, по опсади Јерусалима, одведен у ропство у Вавилон.⁴⁶ Ова чињеница је важна за наше истраживање, посебно зато што је пророк Данило, заједно са своја три пријатеља, управо тада, 605. године пре Христа, придружен јудејском цару у тзв. прво изгнанство. Сам Данило сведочи да се опсада и изгнанство десило у трећој години владавине цара Јоакима (уп. Дан 1, 1–2), што потврђују 2Цар 24, 1–2 и 2Дн 36, 5–7.⁴⁷ Премда су ови догађаји били извршавање речи Божје упућене обећаном народу преко пророка (Јер 36, 9–32), исти су били у време појачаног утицаја арамејског језика на јеврејски језик, који тада преузима писмо од арамејског језика, о чему ће бити више речи касније.

Веома брзо, 597. године пре Христа догодило се и друго насилно одвођење Јевреја у Вавилонско царство, такође од стране Навукодоносора, који је угушио побуну насталу под обећањем лажних пророка (Јер 29, 7–9). Но, Египат није мировао, те је под фараоном Хофром (589–570. године пре Христа) освојио приморске пределе до Сидона. Фараону се у побуни придружио Тир, Амон и Јуда, предвођен Седекијом (597–586. године пре Христа). Међутим, Вавилон је одговорио муњевитом брзином, Египат се повукао и оставио своје савезнике на милост и немилост Навукодоносору. Опсада Јерусалима је трајала

⁴⁴ Опширније в.: Н. W. F. Saggs, *The Might That Was Assyria*, Great Civilizations Series (London: Sidgwick & Jackson Ltd, 1984), 120; Stephanie Dalley, "Nineveh After 612 BC", *Altorientalische Forschungen* 20 (1993): 134–147.

⁴⁵ Јер 46, 2 сведочи да је египатски фараон Нехо II, заједно са Асирцима, учествовао у овој бици.

⁴⁶ Опширније в.: Oded Lipschitz, *The Fall and Rise of Jerusalem: Judah Under Babylonian Rule* (Winona Lake: Eisenbrauns, 2005), 36–49.

⁴⁷ Занимљива расправа међу научницима била је управо око ове године, пошто пророк Јеремија сведочи да је Навукодоносор напао Јерусалим у 4. години Јоакимове владавине (Јер 25, 1). Ова неусаглашеност објашњена је различитим начинима рачунања година у Јудејском и Израилском царству (често и мењању начина), али исто тако и разликама у бројању у Асирском и Вавилонском царству. Наиме, један начин је прву годину доласка владара на престо бројао као прву, док је други начин бројао као „годину устоличења“, након које је следила прва година владавине. Опширније о тачном утврђивању године владавине, као и о разликама у рачунању трајања владавине царева в.: I. Provan, V. Ph. Long and T. Longman III, *A Biblical History of Israel* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2003), 199–201, 242–246.

18 месеци. Завршила се 586. године пре Христа падом Јерусалима, рушењем Храма, пљачком и трећим насилним одвођењем становништва у Вавилон.

Нововавилонски владар Набонид (556–539. године пре Христа) имао је теškoће да одржи царство уједињеним, како због унутрашњих друштвених и верских трзавица, тако због Миђана, који су навирали са севера. Миђане је поверио⁴⁸ суседном персијском владару Киру II (559–530. године пре Христа), док је свог сина Валтазара поставио за управитеља-намесника свога царства. Сам Набонид се повукао дубоко у северозападну Арабију, у (оазу) Тема,⁴⁹ где је установио посебно поштовање бога месеца.⁵⁰ Управо се Валтазар помиње у деловима Књиге пророка Данила, и то као цар вавилонски, што је он и био у очевом одсуству.⁵¹

АРАМЕЈСКИ ЈЕЗИК У ПЕРСИЈСКОМ ЦАРСТВУ

Персија је покорила Вавилон 539. године пре Христа, јер је Кир II⁵² искористио дато му поверење, те сам преузео управу над целокупним Нововавилонским царством. Овим је започела нова страница историје арамејског језика, писана златним словима, а у оквирима Персијског царства. Наиме, Кир II је прогласио арамејски језик службеним језиком Персијског царства, понајвише због његове опште употребе, до које је дошло постепеним ширењем у Новоасирском и Нововавилонском царству. Арамејски језик овог раздобља је управо арамејски језик којим су забележени делови Књиге пророка Данила и Књиге Јездрине.

⁴⁸ Овај савез је склопљен око 559. године, након што је Кир II постао управитељ Аншана, а у време док је Набонид још увек био вешт преговарач и високо постављен војни заповедник под царем Навукодрезарем.

⁴⁹ Владарске белешке сведоче: „Поверио му је царство, па је лично кренуо на дуго путовање. Војне снаге Акада су биле уз њега. Кренуо је према Теми, дубоко према западу. ... У борби је убио принца Теме, ... и тамо направио себи предивалиште“ (ANET, 313).

⁵⁰ Бирајући бога месеца званог Син (Нанна) уместо Мардука, бога грмљавине, који је био најраспрострањеније божанство у Нововавилонском царству, Набонид је изазвао знатне верске трзавице. Свакако, ово је био један од разлога да отпутује на далеки југ у Тему, одакле је, ратујући, зашао још дубље у Арабију, до града Јатриба (Медине). Поред других извора, попут песме која говори о односу Набонид и Мардукових жречева (в. ANET, 312–313), Киров запис сведочи о овој верској несугласици: „Он (Мардук) дао је у моје руке цара Набонида, који га (Мардука) није прослављао“ (ANET, 315–316). Опширније в.: J. Lewy, “The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the time of Nabonidus”, *Hebrew Union College Annual* XIX (1946): 405–489.

⁵¹ В. Дан 5, 22; 7, 1 и 8, 1.

⁵² На арамејском језику: שַׁרְיָשָׁר [Кореш или Кураш]. Његова владарска лоза назива се и Ахменидском, а отуда и назив Персијског царства — Ахменидско царство.

Долазак Кира II на власт у Вавилону и успон Персијског царства у светописамским изворима познатим као Елам⁵³ пророковао је, међу другима, и Јеремија, још у време цара Седекије (Јер 49, 34–37), постављеног од стране Навукодоносора (2Дн 26, 9–10). Не безразложно, пророк Исаија назива Кира II *мој њасџир* и *Господњи њомазаник* (Ис 44, 28; 45, 1), како би пророковао о његовом служењу Господу. Божији благослов је засигурно био на ономе чије се царство простирало од Индије до Етиопије.⁵⁴ Светописамски и персијски извори сагласно кажу да је Кир II дозволио Јеврејима да се врате у Јерусалим, и то већ током прве године његове владавине. Тако, указ написан на акадском језику, на глиненом ваљку, познатији као *Киров ваљак*,⁵⁵ сведочи:

Ја Кир, краљ светиа, ... Повратио сам ликове дођова у њихова месџа са грује сџране Тиџра, чија светилишџа су била њаушџена дуџо времена, а ја сам им дозволио да одџавају у својим вечним сџанишџима. Ја сам сакуџио и све њихове сџановнике и враџио их њиховим сџанишџима.⁵⁶

Светописамски извори потврђују истинитост поменутог извора на више места. На јеврејском језику као писани указ (Језд 1, 2–4), а на арамејском језику као подсећање на усмену царску реч (Језд 6, 3–5). Такође, друга књига Дневника пише:

כֹּה־אָמַר בְּיָרֵשׁ | מֶלֶךְ פָּרַס
כָּל־מַמְלָכוֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי אֱיָהוָה אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם^a
וְהוּא־פָקַד עָלַי לְבַנּוֹת־לּוֹ בַּיַּת בִּירוּשָׁלַם

Ово џовори Кир, цар џерсијски:

„Сва царсџва на земљи гадџе ми Госџод Боџ Недески,

И Он ме је назначио да му џоџиџнем куђу у Јерусалиму⁵⁷ (2Дн 36, 23).

Кирову одлуку пратио је први повратни талас јудејских избеглица назад у Јерусалим, у раздобљу између 537. и 535. године пре Христа, када се вратило 42360 људи са 7337 слугу (Језд 1, 5 — 2, 70). Управитељем Јудеје назначен

⁵³ Елам је светописамски назив за Персију. Опширније в.: Peter Dubovsky, “Elam and the Bible”, in *The Elamite World*, ed. by Javier Álvarez-Mon, Gian Pietro Basello and Yasmina Wicks (New York: Taylor and Francis Group, 2018), 27–40.

⁵⁴ Државничку способност Кирову описао је Ксенофон у делу које и носи име овога владара: *Кироџедија*.

⁵⁵ *Киров ваљак* је пронађен у Вавилону 1879. године, а данас се чува у Британском музеју у Лондону. У овом запису владар напомиње да је приморан да предузме важне мере због неверног Набонида.

⁵⁶ TCS, 315.

⁵⁷ Наш превод.

је Сасавасар, док су народне вође били Зоровавел и Исус. Подигнути су и темељи за храм, који је завршен 515. године пре Христа. Важно за наше истраживање, поред тога што арамејски делови Јездрине књиге говоре о овим догађајима, јесте да је арамејски језик говорни језик народа који се вратио. Дакле, арамејски језик је превазишао своју службену употребу и постао језик свакодневице. Постоје назнаке да Немија 8, 8 говори о потреби да се Књига закона, тј. Петокњижје преведе на арамејски језик како би га народ разумео. Он сведочи да се Закон читао народу, а да се исти затим тумачио. Тумачење је на арамејском језику: מִגְלוּל [*šarīum*], реч по којој је посебно богата и велика скупина записа добила име. Неки сматрају да су управо ово почели таргума. Међутим, библисти су током прошлог века изнели различита мишљења о овом стиху.⁵⁸

Други повратак јудејских избеглица био је око 458. године пре Христа са Јездром (Језд 7, 7), седме године владавине Артаксеркса Лонгимана, када се вратило око 1500 људи (Језд 7, 27 — 10, 44), у време мешовитих бракова и занемаривања Божјег закона (Језд 9 и 10). Трећи повратак је предводио Немија (Нем 1, 2), двадесете године владавине Артаксеркса Лонгимана (Нем 1, 2), који је опасао Јерусалим зидом. На овај начин арамејски језик додатно продире у области Палестине иако је већ присутан као званични језик царства. Јевреји повратници ће бити кључна заједница за одржавање арамејског језика све до времена рођења Христовог и даље.

Пророк Језекил је објавио пропаст Персијском царству (Језд 32, 24–25), као и пророк Јеремија (Јер 49, 37). Пророк Данило је то видео на јединствен начин: незауостављиви ован са два рога, која представљају Персијско и Мидијско царство, ишао је на све стране, док са запада није дошао јарац, цар Грчке, и покорио тог овна (Дан 8, 1–27). Реч Божја се испунила, а Персијско царство подлегло Александру III Великом (336–323. године пре Христа), после неколико одлучујућих сукоба, најпре код места Иса 333. године пре Христа, затим код Гаугамеле 332. године пре Христа и коначног освајања Персепоља 330. године пре Христа. Ови Александрови походи нису били само војна освајања, него и културна. Тако је дошло до ширења новог начина живота — јелинизма, уз употребу новог званичног језика — грчког. Арамејски језик је и даље кориштен у Палестини, нарочито међу Јеврејима, али и у другим местима, без обзира на појаву Грка.

⁵⁸ Опширнију расправу, која превазилази оквире нашег рада, в. у: J. Naveh, "Hebrew and Aramaic in the Persian Period" in *The Cambridge History of Judaism*, Vol. I: Introduction; the Persian Period, ed. by W. D. Davies and L. Finkelstein (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 115–119; Arie van der Kooy, "Nehemiah 8:8 and the Question of the 'Targum'-Tradition", in *Orbis Biblicus et Orientalis*, Vol. 109, Tradition of the Text, ed. by Gerard J. Norton (Leuven: Peeters Publishers, 1991), 79–90; Philip Y. Yoo, "On Nehemiah 8,8a", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 127, № 3 (2015): 502–507.

ЗАКЉУЧАК

Арамејски језик је нит која се вековима упреда и која богати нараштаје. Он је неизоставни део блискоисточног наслеђа и представља богату језичку и културолошку ризницу. За истраживаче и љубитеље Светог Писма арамејски је значајан и драгоцен због светописамских делова написаних управо овим језиком: Јездра 4, 8 — 6, 18 и 7, 12–26; Данило 2, 4 — 7, 28, једна реченица у Јер 10, 11 и две речи у Постањи 31, 47, те због арамејских речи кориштених у Јеванђељима. Овај рад је покушао да прикаже историјски развој арамејског језика као контекст за изучавање поменутих светописамских делова. Развој арамејског језика је сложен, а његов изражај је богат. Писана реч је била начин показивања моћи у старом свету, али та моћ ће се, на крају, свести на снагу и истрајност самог језика. Сложићемо се са Ф. Розенталом, који каже да: „арамејски језик држи кључеве знатне светске умне повести.“⁵⁹

---

⁵⁹ Franz Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1961), 2.

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

- Albright, W. F. "The Date of the Kapara Period at Gozan (Tell Halaf)." *Anatolian Studies* 6 (1956): 83.
- Averbeck, Richard E. "Factors in Reading the Patriarchal Narratives." In *Giving the Sense*, eds. David M. Howard and Michael Grisanti. Grand Rapids: Kregel Publications, 2003.
- Bowman, R. A. "The Old Aramaic Alphabet at Tell Halaf the Date of the 'Altar' Inscription." *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 58 (1941): 359–67.
- Cohen, Adiel. "Is Laban the 'Wandering Aramean'? — A Biblical Foundation for a Homiletic Identification." *Beit Mikra: Journal for the Study of the Bible and Its World* (ה"עשנ"א/ 2015): 238–252.
- Cross, Frank M. "Palaeography and the Date of the Tell Fahariyeh Bilingual Inscription." In *Leaves from an Epigrapher's Notebook*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2003.
- Dalley, Stephanie. "Nineveh After 612 BC." *Altorientalische Forschungen* 20 (1993): 134–147.
- Donner, H. and Röllig, W. *Kanaanäische und aramäische Inschriften* (KAI). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1973.
- Dubovský, Peter. "Tiglath-pileser III's Campaigns in 734–732 B.C.: Historical Background of Isa 7; 2 Kgs 15–16 and 2 Chr 27–28." *Biblica* 87, № 2 (2006): 153–170.
- Dubovsky, Peter. "Elam and the Bible." In *The Elamite World*, ed. by Javier Álvarez-Mon, Gian Pietro Basello and Yasmina Wicks, 27–40. New York: Taylor and Francis Group, 2018.
- Elat, M. "The Campaigns of Shalmaneser III against Aram and Israel." *Israel Exploration Journal* 25, № 1 (1975): 25–35.
- Galil, Gershon. "Shalmaneser III in the West." *Revue Biblique* 109, № 1 (2002): 40–56.
- Grayson, Albert Kirk. *Assyrian Royal Inscriptions*, Vol 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1972.
- Gzella, Holger. "The Heritage of Imperial Aramaic in Eastern Aramaic." *Aramaic Studies* 6, № 1 (2008): 85–109.
- Hallo, William and Younger, Lawson, eds. *The Context of Scripture* (TCS). Leiden: Brill, 1997.
- Hoberman, Robert. *The Syntax and Semantics of Verb Morphology in Modern Aramaic: A Jewish Dialect of Iraqi Kurdistan*. New Haven: American Oriental Society, 1989.
- Janzen, Gerald J. "The 'Wandering Aramean' Reconsidered." *Vetus Testamentum* 44, Fasc. 3 (1994): 359–375.
- Khan, Geoffrey. *A Grammar of Neo-Aramaic: the dialect of the Jews of Arbel*. Leiden: Brill, 1999.
- Krotkoff, Georg. *A Neo-Aramaic Dialect of Kurdistan*. New Haven: American Oriental Society, 1989.

- Lewy, J. "The Late Assyro-Babylonian Cult of the Moon and its Culmination at the time of Nabonidus." *Hebrew Union College Annual* XIX (1946): 405–489.
- Lipinski, Edward. *The Aramaeans: Their Ancient History, Culture, Religion*. Leuven: Peeters, 2000.
- Lipschitz, Oded. *The Fall and Rise of Jerusalem: Judah Under Babylonian Rule*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2005.
- Machiela, Daniel A. "Who is the Aramean in Deut 26:5 and what is he doing: Evidence of a Minority View from Qumran Cave 1 (1QapGen 19.8)." *Revue de Qumran* 23, № 3 (2009): 395–403.
- Millard, Alan R. "A Wandering Aramean." *Journal of Near Eastern Studies* 39, № 2 (1980): 153–155.
- Naveh, J. "Hebrew and Aramaic in the Persian Period." In *The Cambridge History of Judaism*, Vol. I: Introduction; the Persian Period, ed. by W. D. Davies and L. Finkelstein, 114–119. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Niehr, Herbert, ed. "The Aramaeans in Ancient Syria." *Handbook of Oriental Studies*, Section 1. The Near and Middle East 106. Leiden: Brill, 2014.
- Novák, Mirko. "Texts of Tell Halaf." Tell Halaf Ausgrabungsprojekt, 3/22/2012, http://www.grabung-halaf.de/pdfs/ResearchCurrentResearchTexts_eng.pdf.
- Oded, B. "The Historical Background of the Syro-Ephraimite War Reconsidered." *CBQ* 34 (1972): 153–65.
- Pritchard, James. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament (ANET)*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Provan, I., Long, V. Ph. and Longman III, T. *A Biblical History of Israel*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2003.
- Rosenthal, Franz. *A Grammar of Biblical Aramaic*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1961.
- Sader, Helene. "The Arameans of Syria: Some Considerations on Their Origin and Material Culture." In *The Books of Kings*, eds. Baruch Halpern and André Lemaire, 273–300. *Vetus Testamentum Supplement* 129. Leiden: Brill, 2010.
- Saggs, H. W. F. *The Might That Was Assyria*. Great Civilizations Series. London: Sidgwick & Jackson Ltd., 1984.
- Smith, George. *History of Assurbanipal, translated from the cuneiform inscriptions*. London: Williams and Norgate, 1871.
- Thomas, Matthew A. *These are the Generations: Identity, Covenant, and the Toledot Formula*. Edinburgh: T&T Clark, 2011.
- Тумара, Небојша. „Старојеврејски корен יִשְׂרָאֵל — stn и питање старозаветног монотеизма.“ *БОГ* 1–2 (2010): 35–49.
- Ussishkin, David. "Was Bit-Adini a Neo-Hittite or Aramean State?" *Orientalia* 40, № 4 (1971): 431–437.
- Van der Koou, Arie. "Nehemiah 8:8 and the Question of the 'Targum'-Tradition." In *Orbis Biblicus et Orientalis*, Vol. 109, Tradition of the Text, ed. by Gerard J. Norton, 79–90. Leuven: Peeters Publishers, 1991.
- Van Seters, J. *Abraham in History and Tradition*. New Haven: Yale University Press, 1975.
- Yoo, Philip Y. "On Nehemiah 8:8a." *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 127, № 3 (2015): 502–507.

- Younger, Lawson. *A Political History of Arameans: From Their Origins to the End of Their Polities*. Leiden: Brill, 2015.
- Younger, Lawson. "Tiglath-Pileser I and the Initial Conflicts of the Assyrians with the Arameans." In *Wandering Arameans: Arameans Outside Syria, Textual and Archaeological Perspectives*, eds. Angelika Berlejung, Aren Maeir and Andreas Schule, 196–228. *Leipziger Altorientalistische Studien* 5. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017.

DIMITRIJE STANOJEVIC
Bar-Ilan University, Israel
dimitrije.stanojevic@live.biu.ac.il

FROM THE DIALECT OF THE WANDERING ARAMEAN TRIBES
TO THE COMMON LANGUAGE OF PERSIA:
The History of Aramaic Through the Old Testament

Summary: Aramaic language is an inevitable part of the Near Eastern heritage as a member of the Semitic language family. It represents a rich linguistic and cultural treasury not only for linguists but for historians as well. For the biblical research this language is of great importance because some parts of the Old Testament are written in this language like Ezra 4, 8 — 6, 18 and 7, 12–26; Daniel 2, 4 — 7, 28, one sentence in Jeremiah 10, 11 and two words in Genesis 31, 47. Also, some Aramaic words found their way into the Gospels, even though they are transliterated with the Greek alphabet. This paper is concerned with the historical development of the Aramaic language as the context for the research of the before mentioned biblical passages. It follows the earliest dialect of this language among the wandering Aramean tribes and their connections with the Old Testament characters like the patriarchs Abraham, Isaac, and Jacob. Also, the organization of these tribes into the city-states and kingdoms is of special concern of this work because this gave rise to the Aramaic language to widely spread throughout the known boundaries of the Persian Kingdom as *lingua franca* — the common speaking language. The framework of this study is the period of the Old Testament up to the ascent of king Alexander the Great. It is concerned with historical events and circumstances that served in the advancement and flowering of the Aramaic language. Attention is given to the relations between the Arameans and their opponents, the significant kingdoms of Assyrians, Babylonians, and Persians. The Annals of these kingdoms are replete with references to Arameans and their incursions into the empire. The oldest inscription of the Aramaic language — the Tell-Halaf Inscription, inscribed on the sacrificial altar, from the Aramaic kingdom of Bit-Bahian is also studied in this paper. ► *Keywords:* Biblical Aramaic, Biblical Language, Old Testament, Ezra, Daniel, Lingua Franca, the Tell-Halaf Inscription.